لێکۆڵینەوە

د. محەمەد کەمال

تاریکخانەی زستانی ڕۆح بە پشکۆیەک دادەگیرسێت(*)

گەشتێک بەناو بیر و شیعری فەرهاد شاکەلیدا

٢-٢

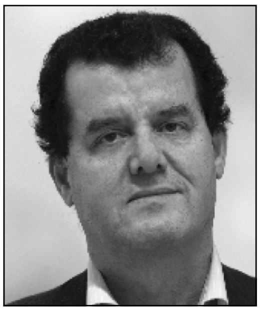

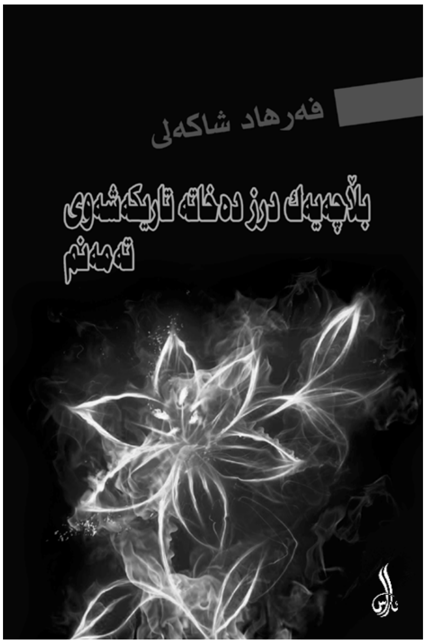

(*) ئەم وتارە پێشەکیی دیوانی "بڵاچەیەک درز دەخاتە تاریکەشەوی تەمەنم"ە، لە دەزگای ئاراس بڵاو بووەتەوە.

لەناو پشکۆیەکدا بە دیت دەکەم
گەرمی و سوورایی و گڕیت،
لە کڕێوەی زستاندا وشەیەکی سپی و
لە لێڕەوار و جەنگەڵ و دارستاندا نەوایەکی سەوز.
[شەوێ ئەسکڵێک بنێرە، بێتە خەوم]

یان دەڵێت:
بەم هەرێمەی ئێمەدا دێیت و دەچیت،
چۆنە دار و دەوەنی نایێ لە دووت؟
[دێیت و دەچیت]

لەگەڵ ئەم جۆرە نزیکییەشدا شاعیر تینوێتیی ئاشنابوونی ناشکێ و دەیەوێت یەکگرتنەکەی لەگەڵ خۆشەویستەکەیدا بوونگەرانە بێت و تەنیا هەستکردنێکی ڕووت نەبێت. بۆیە دەڵێت،

هێندەی مەرگ لەم هەرێمەوە نێزیکیت و
هێندەی تاسەی ژیانیش ئاوازەداری
کەچی
هەر دوورەپەرێزیت و
ڕۆژێ نەهاتی
ببیتە تەمێکی بریسکەدار
لەم شارەدا.
[ڕۆژێ نەهاتی]

بینینی خۆشەویست لەنێو هەموو دیاردەیەکی جواندا یان خۆدەرخستنی جوانیی ئەو لەنێو هەموو هەبوویەکدا ئەو ئەزموونە ڕۆحانییەیە سەرهەندی بە(یەکانەگیی بینین) ناوزەدی دەکات. خودی شاعیر بێجگە لە (ئەو) و جوانیی ئەو هیچی دیکە نابینێت. هەموو بوون، چواردەور، داروبەردی ئەم جیهانە پڕن لە جوانیی ئەو. بێجگە لە ئەو یان لەو جوانییە لەم ئەزموونە ڕۆحانییەدا هیچ شتێکی دیکە خۆی دەرناخات. بەڵام سەرهەندی لەو باوەڕەدا بوو، کە لەم ئەزموونەدا یەکگرتنی خودی سۆفی و هەبووەکان و خوا لەسەر زەمینەی تێڕامان ڕوو دەدات، کە پەیوەندی بە جیهانی ناوەوەی بیرکردنەوەی سۆفییەوە هەیە. لەنێو

جیهانی خۆوە دەرناچێت و نابێت بە ڕاستییەکی ئۆنتۆلۆجی. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە خودی سۆفی هەرگیز بە مەعشووق ناگات و یەکگرتنیان مەحاڵە. شاعیر لەم هۆنراوەیەی سەرەوەدا ئەم دووری و نزیکییەی دەربڕیوە. لەلایەکەوە هەست بە نزیکی دەکات و (ئەو) لە مەرگ و ژیان نزیکتر دەبینێت، بەڵام هێشتا تاسەی دووری دەکات و نەیتوانیوە لەگەڵیا یەک بگرێت، بۆیە دەڵێ (ڕۆژێ نەهاتی ببیتە تەمێکی بریسکەدار لەم شارەدا.) مەبەست لە (شار) بوونی شاعیرە، کە دەیەوێت تەمی بریسکەداری (ئەو) هەموو کووچە و شەقامێکی بوونی بتەنێتەوە و لەناویا بژی. لە هۆنراوەیەکی تردا شاعیر جارێکی دیکە باسی لێکدابڕانەکەمان بۆ دەکاتەوە و بە ئومێدی هاتنی خۆشەویستەکەیەوە دەڵێت:

تۆ کە چرای
وەرە ئەم کونجە تاریکە
چۆڕێ ڕۆشنایی نیشانی ڕۆحم بدە.
[تۆ کە چرایت]

یان دەڵێت،

ئەگەر زیویت،
وەرە ئەم دنیایەم زیوین کە و
ئەگەر ئاگریشیت
بمکەرە چۆڵەچرایەک، ڕێگا ڕووناک بکەمەوە.
تا ئەم شەوگارە دەگەیێنمە کەناری ڕۆژێکی تر،
تا ئەم خاشاکە
لە بنی شۆرەکاتێکدا دەگیرسێتەوە.
[ئەگەر ئاگریت، بمکەرە چۆڵەچرایەک]

لێکدابڕان و دوورکەوتنەوە لەگەڵ تاریکی و تاریکستان و شەوگار و کونجی تاریکدا هاوتەراز کراوە و خۆشەویستەکەشی بە کۆڵەکەی ڕووناکی، پەیکەری تیشک یان کێوی تیشک داناوە. بەکارهێنانی ئەم هێمایانە، لە بۆچوونێکی فەلسەفی و زمانێکی شیعریدا، ڕاستەوخۆ بۆ نەریتی فەلسەفی - عیرفانی سوهرەوەردی و فێرگەی (ئیشراقی)مان دەگەڕێنێتەوە. بۆیە لە سەرەتاوە پێش ئەوەی ئاماژە بۆ ئەم هێمایانە بکەم باسی سوهرەوەردی و ئیشراقم کرد.

له فەلسەفەی ئیشراقدا، کە لە ڕوانگەی مێتافیزیکی ئەفلووتینەوە تەماشای پەیدابوونی جیهان دەکات و پشت بە تیرامانی ڕێژەن (الفیض) دەبەستێت، ڕووناکی دەکات بە بنەڕەتی بوونی هەموو شتێک، کە لە ڕووناکییە ڕەهاکەوە دەرچوون. ڕووناکیی ڕەهایش سەرچاوەیە و لە هەموو شتێک زۆرتر ڕووناکترە "ان المنیر انور من المستنیر."(١٧) هەروەها ڕووناکیی ڕەها، بێجگە لەوەی لە هەموو شتێک زۆرتر ڕووناکترە، لە سەروو هەموو ڕووناکییەکەوەیە و هیچی دیکە، لە پێش یان ئەودیویەوە نییە "نور لیس وراءه نور، والنور الاعظم الاعلی."(١٨) یان سوهرەوەردی لە هەمان کتێبدا دەڵێت، "فنور الانوار وراء ما لا یتناهی بما لا یتناهی."(١٩) لەم مێتافیزیکەدا دوو جۆر جووڵان هەیە: ژێرکێش و ژوورکێش. جووڵانی ژێرکێش دەرچوونە لە ڕووناکیی ڕەهاوە. لەم دەرچوونەدا جیهان و هەبووەکان بە بوونی مرۆڤەوە سەر هەڵدەدەن. لەبەر ئەوەی سەرچاوەی ئەم هەبووانە ڕووناکییە، ئەوا ئەمانیش ڕووناکین. بەڵام پلەی ڕووناکییان بە گوێرەی دوورکەوتنەوەیان لە سەرچاوەوە یان لێکدابڕانیان لە ڕووناکیی ڕەهاوە دەگۆڕێت. چەند لەو سەرچاوەیە دوورکەونەوە ئەوەندەش ڕووناکییەکەی بوونیان کەم دەبێتەوە و وەکو چرایەک بەرەو کزبوون و کوژانەوە دەچن و بە تاریکی دەگەن. لەبەرئەمەیە شاعیر لەزمانێکی شیعریدا دەڵێت:

وەرە ئەم کونجە تاریکە

چۆرێ ڕۆشنایی نیشانی ڕۆحم بدە.

[تۆ کە چرایت]

تاریکی و ژیان لەنێو تاریکستان ئاکامی لێکدابڕان و دوورکەوتنەوەیە لە سەرچاوە، لە جووڵانە ژێرکێشەکەدا. جووڵانی ژوورکێشی لە ئاکامی هەستکردن بە دابڕان و دوورییەکەوە سەر هەڵدەدات. لەم سەرەتایەوە خودی مرۆڤ بە عەشقێکی نەبڕاوە و قووڵەوە هەوڵ دەدات لەنێو تاریکستان و ئەو مەنفایە ڕزگاری بێت و بەرەو سەرچاوە یان ئەو نیشتمانە بگەڕێتەوە، کە لێی دابڕاوە. لەم هەوڵدانەشدا چەند لە سەرچاوە نزیک بێتەوە ئەوەندە ڕووناکتر دەبێتەوە و باشتریش ڕاستی دەناسێت، لەم ڕووەوە سوهرەوەردی دەڵێت، "فکلما کان صعوده اتم، کانت مشاهدته للصور اصفی و الذ، فیبرز بعد ذلك الی عالم النور ثم الی نور الانوار."(٢٠) گەیشتن بە (نور الانوار) دواقۆناغ و دوائامانجی عاشقە لەم ڕێگەیەدا. تەنیا بە گەیشتن لێکدابڕان و تاریکی کۆتایی دێت و دڵی پەروانەی سۆفی بە ئاگری مەعشووقەکەی دەسووتێ و بوونی لە (ئەو)دا دەتوێتەوە.

ئەمە چ پەرژینێکە کەوتۆتە نێوانمانەوە،

تۆ خۆرەتاوی ڕۆژهەڵات لەپەنجەکانت دەتکێ
منیش لەم تاریکستانەدا
تۆپەڵە بەفری هیوا بەرەو هەڵدێر
گلۆر دەکەمەوە.
[چنگت پڕە لە ڕووناکایی]

ئەمە بەراوردکردنێکە لەنێوان بوونی مرۆڤ و بوونی ڕووناکیی ڕەهادا. بوونی مرۆڤ فڕێ دراوەتە نێو تاریکستانەوە و لەو ڕووناکییەوە دوورە. لە چاوەکانی شاعیردا ئەو ڕووناکییە هێندە مەزن و ڕەهایە تەنانەت (خۆر) لە پەنجەکانی دەتکێ و بوونێکی بەرزتری لە (خۆر) هەیە. بێگومان لای سوهرەوەردی ئەم جیاوازییەی نێوان (نور الانوار) و خۆر ئاشکرا باس کراوە و تەنانەت ئەفلاتوونیش لە مێتافۆری ئەشکەوتەکەیدا ئاماژەی بۆ کردووە.

فەرهاد شاکەلی لە چەند هۆنراوەیەکدا هێمای کۆڵەکەی ڕووناکی یان پەیکەری تیشکی بە کار هێناوە، کە زاراوەی فەلسەفین بۆ یەکەمجار سوهرەوەردی بۆ بوونی خوا یان (نور الانوار) دایناون و لە مێتافیزیکەکەیدا جێگایەکی تایبەت و دیاریکراویان هەیە. تەنانەت پەرتووکێکیشی بە زمانی فارسی بە ناوی (پەیکەری ڕووناکی) نووسیوە، کە لە دوابەشیدا باسی بوونی خوا، وەکو پەیکەرێکی تیشک یان ڕووناکی (هیکل النور) دەکات.[٢١] شاعیریش، بە دیدی من، لەژێر کاریگەرێتیی سوهرەوەردی و فەلسەفەی ئیشراقدا دەڵێت:

لەگەڵ ڕووباری گومانەکانتدا تێکەڵ دەبم، بە زمانی
ئاوارەیی شەوبایەک دەدوێنم ئاشنای دەنگتە و
لە پێچەلێپێچەکانی تەنیاییدا دەتناسێتەوە...
خەمی دارچناریک دەخوێنێتەوە،
باڵات بە گڕێکی ڕووناکایی ،
دەبێتە پەیکەری تیشک.
[دەڵێی تەمەنێکە هاودەمی ڕازەکانمی]

یان دەڵێت،
ئەو پەنجە شووشانەت
تاوێ بنێرە سەر دڵم،
ئەم چرا بچکۆلەیە

دادەگیرسێ و دەدرەوشێتەوە،
بازاڕی ئاوێنەبەندی ئەم شارە
دەکاتە کێوی تیشک
[ئەو پەنجە شووشانەت]

لەگەڵ گەیشتن بەو خۆشەویستەی، کە دڵی شاعیر بە دوایدا وێڵە هەموو بوون بە تیشکی ئەو لە سووتانی پێکەوەبووندا دەبێت بە کێوی تیشک.

ئەمە ئەو کۆتاییەیە شاعیر یان دڵی سۆفی چاوەڕوانێتی و دەیەوێت بیگاتێ. هەروەها شاعیر بوونی خۆیشی بە چرایەکی بچووک داناوە یان بەشێکە لە ڕووناکی و ئەو ڕاستەقینەیەی لە فەلسەفەی ئیشراقدا بە (نور الانوار) ناوزەد دەکرێت. هەموو شتێک لە بووندا بەشێکە لەو پەیکەری تیشکە و بەبێ ئەو نییە و نابێت. ناسینەوەی ئەم ڕاستییەی بوون لەم جۆرە فەلسەفەیەدا دوو حاڵەتی جیاوازی خۆشی و ناخۆشی لە دەروونی مرۆڤدا دروست دەکات. لە لایەکەوە مرۆڤ هەست بەوە دەکات، کە بوونی ئەو بەشێکە لەو پەیکەری تیشکە، ئەمە دەبێتە هۆی خۆشی. هەمان کات دەزانێت، کە لە پەیکەری تیشک دابڕاوە و دوور کەوتۆتەوە.

ئەمەش حاڵەتی ناخۆشییە. ئەم هەستکردنەشە دەبێت بە هاندەر بۆ هەوڵدان بۆ گەیشتن بە پەیکەری تیشک و یەکگرتنەوە لەگەڵ (ئەو)دا. هەستکردن بە لێکدابڕان و دووری، وەکو پێشتریش باسم کرد، چرای دڵی شاعیر بەرەو کزی و دواجاریش کوژانەوە دەبات. بۆیە بە ئومێدی گەیشتن بە خۆشەویستەکەی و زیادکردنی ئاگر و ڕووناکیی چرای دڵی دەژی. شاعیر، وەکو سۆفییەک دەیەوێت بە پەیکەری تیشک بگات، ئەو ڕاستەقینەیە بە (چاوی دڵ) ببینێت، کە بناخەی هەموو بوونێکە. لەبەر ڕووناکی و جوانیی ئەودا هیچ شتێکی دیکە نەبینێت. لە هۆنراوەیەکی دیکەدا فەرهاد شاکەلی ئەوە دەردەخات، کە چرای دڵی بەرەو کوژانەوە ناڕوات و نەکەوتۆتە نێو نائومێدییەوە و بەرەو ئاشنابوون دەڕوات و هەڵۆی ڕۆحیشی بەرەو بەرزایی دەفڕێت:

چرایەک هات بە هانامەوە
لە ئاوێنەی دڵدا بوو بە ڕێژەنی تیشک، بوو بەکانی ڕۆشنایی.
تۆی سەروەری تیشک، سەروەری ڕووناکی.
[شێوەت گڕێک بوو]

لێرەدا شاعیر باسی گەیشتن بە (پەیکەری تیشک) ناکات. ئەو دڵی بەو چرا گەش و ڕووناکە

خۆشـە، کە تیشکی لە چراکەی دڵی شاعیر ڕووناکترە و بڵێسـەی ئاگرەکەشی بەرزترە. ئەو چرا ڕووناکـە عـاشـقێکی دیکەی ڕێگەی هـەمـان سـووتان و عـەشـقـە، کە لە پلـەی سـووتان و دڵداریدا لە شـاعیر زۆرتر لە پێشـە و دەتوانێت (ئومێد) بخـاتە دڵی شـاعیرەوە و لە کاروانی عـەشـقـەکـەیدا یـاریدەی بدات و بە جێگەیەکی بەرزتری سـووتانی بگەیەنێت. ئـەو چرایەی بە هـانایەوە هـاتووە ڕێبـەر (مورشیـد)ێکی ڕۆحانییە، شـێخی تەریقەتێک و عاشـقێکی لە شـاعیر عاشـقترە. هـاتنی ئەو چرایە بڵێسـەی گڕی ڕووناکی لە دڵی شـاعیردا گەشـاوەتر کردووە. لەم پارچە هۆنراوەیەدا شـاعیر لەگـەڵ ڕۆشنکردنەوەی گیـانیدا ئەو ڕاستییە دەدرکێنێت، کە لە ئاکامی ئەو ئەزمـوونە ڕۆحـانییـەوە و ناسـینی ئەو چرایەوەیە، دەڵێت "تۆی سـەروەری تیـشک، سـەروەری ڕووناکی." ئەم ڕاستییـە بە دوو جۆر لێک دەدرێتـەوە؛ یەکەم، شـاعیـر ئەو چرایەی کە بە هـانایەوە هـاتووە، بە سـەروەری تیشک دادەنێت. دووەمیش، لەگەڵ گەیشـتنی چراکە و ڕووناکیـیـەکی گەشـاوەتر یـادی خۆشـەویستـەکەی دەکاتەوە و بانگی دەکـات و دەڵێت، تۆی سـەروەری تیـشـک. بە دیدی مـن، هـەردوو لێکدانـەوەکـە دروسـتـە. لە هـەندێک تـەریقـەتی تەسـەووفدا بەتایبەتی ئیشـراق و تەنانەت تەریقەتی نەقشبـەندی خالیدی (مـەبەستم مـەولانا خالیدی نەقشبەندییـە) ناسینەوە و بانگەشـەکردنی شێخی تەریقەت، کە لەپلەیەکی بەرزتری ڕۆحانیدایە، بە سەروەری تیشک یان یەکگرتنێکی ڕۆحانی لەگەڵیدا دەگونجێت.

ئەمـەش قۆنـاخ و پلەیەکی بەرزترە، کە مـوریدێکی ئـەو تەریقـەتە دەیەوێت بیگـاتێ و لەوێوە خۆی بە پلـەیەکی بەرزتر بگەیەنێت و زۆرتر لە (پەیکەری تیـشـک) یان خـوا نزیک ببـێتـەوە. دەشـێت شـێخی تەریقـەتێک لەلای موریدەکـانی سـەروەری تیشک بێت، بەڵام دوا سـەروەر نیـیـە و لەو گـەورەتریش هـەیە. لـەبەر ئـەمـە شـاعـیـر ئەم چرایە وەکـو (دەلیل) دەبینێت و دەیەوێت لە ڕێگەی ئەو چرایەوە گەشتەکەی بەرەو نیشـتمان و سووتان و عەشقێکی ئەبەدی بخاتە گەڕ و بێجگە لە (ئەو)، لە عەشقی (ئەو) یان لە زمانی (ئەو) چیی دیکە نەزانێت:

زمانێکم بدەرێ
لە سووتانی ڕووبار،
لە ڕوانی ئاگر
لە سەرخۆشیی گوڵ بدوێ!
دڵێکم بدەرێ
لە ئاسمان و زەوی،
لە هەردوو دنیا

هەر لە عەشق تێ بگات،

هەر عەشقی تۆی بوێ...

[دڵێک هەر عەشقی تۆی بوێ]

ئەو زمان و دڵەی شاعیر دەیەوێت سەرچاوەی زانینی تەسەووفانەیە. زمانێکە بێجگە لە دەربڕینی عەشق و سووتان بۆ (ئەو) چی واتایەکی دیکە نابەخشێت. لە تەسەووفدا (دڵ)یش جێگەیەکی تایبەتی لە بوونی مرۆڤدا هەیە. ئامێرێکی بایەلۆجی نییە بۆ دابەشکردنی خوێن بەسەر لەشدا کار بکات. بەڵکو ئەو بەشە گرنگەیە، کە عەشق و خۆشەویستی و سۆزی لێوە هەڵدەقوڵێت و سەرچاوەی زانینی (عیرفانی)یە. لە تەسەووفدا ڕاستەقینە بە ڕێگەی زانینی هۆشەکییەوە نادۆزرێتەوە، چونکە ئەو ڕاستەقینەیەی سۆفی بە شوێنیدا وێڵە (هۆش)ی مرۆڤ نایدرکێنێ و ڕۆشنایی ناخاتە سەر. شاعیر لە هۆنراوەکانیا باسی ئەم سەرچاوەی زانینەی کردووە و دەڵێت:

بە چاوی دڵ دەتبینم، لەشولاری گوڵینت بە نەرمەبارانی حەز

نماوی دەبێت.

[منیش گیرۆدەی عەشقێکم دەڵێی مەرگە و هاتۆتە پیریمەوە]

هەروەها لە هۆنراوەیەکی تردا دەڵێت:

کە ناوت بە دڵما ڕادەبووری

گەردوونی بوون و نەبوونم

خۆری عەشقی تیا هەڵدێ

[خۆری عەشق]

یان دەڵێت:

بە چاوی دڵ

دەڕوانمە وڵاتی ڕۆژ و سەرنجی شەوستان دەدەم،

ناوی تۆیە

لە درزی نێوان تاریکایی و ڕووناکیدا

ئاوێنەئاسا

وێنەی شەو و ڕۆژ دەنوێنێ.

[ناوی تۆیە]

لەم هۆنراوانەدا (چاوی دڵ) یان (دڵ)، تەنیا وەکو هێمای شیعر بە کار نەهێنراون. لە تەسەووفدا (دڵ) جێگای تایبەتی خۆی هەیە. لەم نەریتە ڕۆحانییەدا سۆفییەکان جەختیان لەسەر گرنگیی (دڵ) و (چاوی دڵ) بۆ عەشق و بینینی ڕاستی کردووە. سۆفی بە چاوی دڵ خوا دەبینێت. هەروەها لە تەسەووفدا (دڵ) ئامێرێکی جەستە نییە و پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە (گیان) و ئەو جۆرە زانینەوە هەیە، کە بە(عیرفان) ناوزەد دەکرێت. سوهرەوەردی لە (حکمە الاشراق)دا بایەخێکی گرنگی بە دڵ و ڕۆڵی دڵ و پەیوەندی دڵ بە گیانەوە داوە و باسی کردووە. بە سەرچاوەی (النور الاسفهبذ)ی دادەنێت.(٢٢) ئیمام غەزالی لە کتێبەکەیدا (کتاب عجائب القلب) دڵی بەو ئاوێنەیە داناوە، کە تیشکی خوای تێدا دەردەکەوێت. باسی گرنگیی (ذکر) لە تەسەووفدا بۆ پاککردنەوە و لابردنی گەرد و تۆز لەسەر ئەو ئاوێنەیە دەکات. لە زۆربەی تەریقەتەکانیشدا (ذکر) و شۆڕبوونەوە بە جیهانی ناوەوەی (خۆ)دا پەیوەندی بە ڕۆڵی دڵەوە هەیە. تەریقەتی نەقشبەندی، بۆنموونە، لە خەڵوەت و (ذکر)ی بێدەنگدا جەخت لەسەر شۆڕبوونەوە بە ناخی (دڵ)دا دەکات. بە ڕێگەی دڵەوە شوێنکەوتووانی ئەم تەریقەتە دەیانەوێت ڕاستی بناسن. بەتێکڕا (دڵ) لە جیهانی تەسەووفدا بە سێ جۆر واتاکەی لێک دراوەتەوە: هەندێک بە دەروازەی عەشقیان داناوە، سۆفییش هەیە دڵ بە جێگە و مەنزڵگەی ڕاستی (خوا) دادەنێت و هەندێکیش بە مەیدانی جەنگی نێوان گیان و (نەفس) دەیبینن. بە گشتی لابردنی گەرد و تۆزی ئەو ئاوێنەیە، کە بە (تزکیة القلب) ناسراوە مەرجێکی سەرەکییە بۆ گەیشتن بە دوا ئامانجی ڕێگەی تەسەووف.

دەبینین لە زمانی تەسەووفدا یان لەم جۆرە تێڕامانە مێتافیزیکییەدا هەستکردن و هۆش، کە دوو ئامێرن بۆ دروستکردنی زانین و ناسینی جیهانی دەرەوە بایەخیان پێ نەدراوە. لەم ڕوانگەیەشەوە فەرهاد شاکەلی، لەسەر بنەمای تەسەووف بە (چاوی دڵ) وڵاتی ڕۆژ یان پەیکەری تیشک دەبینێت. دڵ بۆ ئەم شاعیرە بە تەنیا دەروازەی عەشق نییە، بەڵکو سەرچاوەی زانینیشە، کە عاشقی پەیکەری تیشک لە ڕێگەی ئەزموونی هەستەکی و هۆشەکییەوە وە دەستی ناهێنێت.

دەمەوێت ئاماژە بۆ لایەنێکی دیکەی گرنگ لە ناوەڕۆکی شیعرەکانی فەرهاد شاکەلیدا بکەم، ئەویش بەکارهێنانی تیپە (حرف) کە لە چەند شیعرێکدا دانراوە. بێگومان بەکارهێنانی (تیپ: الحرف) لە ئەدەبی تەسەووفدا کۆنە و مێژووی خۆی هەیە، بەڵام لە ئەدەبی نوێ و سەردەمی کوردیدا هەوڵدانێکی نوێیە و فەرهاد شاکەلی بە پێشەوای ئەم کاروانە دادەنرێت. ئەمەش پەیوەندیی بە بۆچوونی فەلسەفی و تەسەووفی شاعیرەوە هەیە،

که من لەم نووسراوەدا ڕوونم کردۆتەوە.

بەکارهێنانی تیپەکان بە زمانی عەرەبی و لە تەسەووفدا بە (علم الحروف) ناسراوە. ئەم جۆرە زانستە، کە هەر یەکێک لەتیپەکان بە واتا و خەسڵەتێکی گەردوونی و تەنانەت ژمارەوە دەبەستێتەوە بۆ پیتاگۆراسییەکان لە یۆنان و ئەفلاتوونییەتی نوێ و کەبالای نێو ئایینی یەهوودی و دواجاریش زانایانی عیرفان و سۆفییە گەورەکانی نێو ئایینی ئیسلام، دەگەڕێتەوە. من نامەوێت درێژە بە باسەکەم بدەم و لە پیتاگۆراسەوە دەست بە گەشتەکەم بکەم. ئەوەی گرنگە و دەمەوێت ڕووناکیی بخەمە سەر، دامەزراندنی ناوەڕۆکی شیعرەکانی ئەم شاعیرەیە لەسەر بناخەی تەسەووف و بۆ چەسپاندنی ئەمەش هەوڵ دەدەم چەند شیعرێک بەم لایەنەی تەسەووفەوە لە بەرهەمەکانی فەرهاد شاکەلیدا بخەمە ڕوو. بەڵام پێویستە بزانین زانستی تیپەکان (علم الحروف) چییە و چۆن سۆفییەکان بە کاریان هێناوە.

ئیبن عەرەبی، کە بە فەیلەسووفێکی عیرفانی و قوتبێکی گەورەی تەسەووف دادەنرێت، لە دوو کتێبدا باسی (علم الحروف) دەکات. لە (الفتوحات المكية)دا جیهان بەو کتێبە دادەنێت، کە بە قەڵەمی پیرۆزی خوا نووسراوە. هەر یەکێک لە تیپەکانی ئەم کتێبەشی بە جەوهەری هەمیشەیی و بیرۆکەی نێو هۆشی خوا داناوە. لەو باوەڕەشدایە ئەو تیپانە خەسڵەتی ماتماتیکییان هەیە و سەر بە ژمارەکانن. لەم ڕووەوە تیپەکان، کە بە ژمارە بیستوهەشتن لە زمانی عەرەبیدا لە کتێبە پیرۆزەکەدا دەبن بە بنەڕەتی بوون.[٢٣]

ئیبن عەرەبی لە (شجره الكون)دا جارێکی دیکە مامەڵەی لەگەڵ ئەم زانستەدا کردووە. لەسەر گرنگیی تیپی (ک: کاف)، کە سەرەتای وشەی (کن: کون، واتە ببە)یە لە عەرەبیدا دواوە و لەبەر ڕۆشناییی ئایەتی (بدیع السموات والارض واذا قضى امرا فانما يقول له كن فيكون) ڕوون کردۆتەوە.[٢٤]

شێخ مەحموودی شەبستەری لەژێر کاریگەرێتیی ئیبن عەرەبیدا دیوانێکی بە ناوی (گوڵشەنی ڕاز) بە زمانی فارسی لە ساڵی ١٣١٧دا نووسیوە و تێیدا زانستی تیپەکانی بە کار هێناوە و بەم زانستە هەوڵی داوە واتای بوون ئاشکرا بکات. ئەم دیوانەش بە یەکێک لەو کتێبانە دادەنرێت، کە تێگەیشتنی بەبێ مامۆستا و پێشەوایەکی ڕۆحانی کارێکی دژوارە. هەروەها جەلالوددینی ڕوومی لە (مەسنەوی)دا تیپێکی بە کار هێناوە.

لە سەروو ئەم سۆفییانەوە، لە سەدەی چواردەهەمدا، (شێخ فەزلوڵڵا ئەشتەرئابادی) تەریقەتێکی تەسەووفی دامەزراند و تەفسیرێکی گشتگری بۆ گەردوون و هەموو هەبووەکان

لەسەر (علم الحروف) کرد. لەبەر ئەم هۆیەش تەریقەتەکەی بە (الحروفیة) ناسراوە.(٢٥) شێخ ئەحمەد (الاهسعی) دامەزێنەری تەریقەتی (الشیخیة)، کە لە ساڵی ١٨٢٦ مردووە، سۆفییەکی دیکەیە تیپەکانی بە بنەڕەتی گەردوون و سیستەمی گەردوون دانابێت. دواجاریش، زانستی تیپەکان لە تەریقەتی نەقشبەندیدا جێگای گرنگ و دیاریکراوی هەیە. بۆ نموونە، تیپی (ئەلف) یەکەم تیپە، ئەمەش ئەو واتایە دەبەخشێت، کە ئەم تیپە لە پێش هەموو تیپەکانی دیکەوەیە و بنەڕەتی هەموویانە و بەهایەکی ئۆنتۆلۆجی و کۆسمۆلۆجیی هەیە و بەرانبەر ژمارە (١: یەک) دادەنرێت. هەروەها ئەم تیپە سەرەتای وشەی (الله)یە. ئەمەش گرنگییەکی دیکە بەم تیپە دەدات. لای سۆفییە (موسڵمانەکان) بە گشتی و لە تەریقەتی نەقشبەندیدا بەتایبەتی پەیوەندیی تیپەکان بە (سیفاتەکان)ی خواوە دەستنیشان کراوە. بۆ نموونە (س) بۆ (سمیع) و (ن) بۆ (النور) دانراوە.

لەم زانستەدا تیپەکانی زمانی عەرەبی، کە بە ژمارە بیستوهەشتن، کراون بە چوار بەشەوە؛ هەر یەکێک لەم بەشانە حەوت تیپی تێدایە. ئەم دابەشکردنەش بەگوێرەی ئەو چوار توخمەیە، وەکو (ئاگر، هەوا، ئاو، خاک)، کە لە فەلسەفەی یۆنانیدا، بەتایبەتی قۆناخی پێش سۆکرات، زانایان بە بنەڕەتی بوونیان دادەنان. هەندێک لە زانایان بە جۆرێکی دیکە دەڕواننە دابەشکردنەکە. تیپەکان دەکەن بە حەوت بەش و لەنێو هەر بەشێکدا چوار تیپ دادەنێن. بێجگە لە سۆفییەکان، کەسانی دیکەش تیپەکانیان بۆ مەبەستی جیاواز، وەکو (جادووکردن) یان (دوعا) بە کار هێناوە. بۆ نموونە، هەندێک لەو باوەڕەدا بوون تیپەکانی سەر بە توخمی ئاو (ز، ک، ش، س...هتد) بۆ ئەو نەخۆشییانەی پلەی گەرمای لەش بەرز دەکەنەوە سوودیان هەیە و لەنێو دوعادا دەنووسرێن چونکە ئاو بۆ گەرما باشە و کەمی دەکاتەوە. بەهەرحاڵ من نامەوێت لەم لایەنەی زانستی تیپەکان بدوێم. ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە تێگەیشتنمانە لە مێژووی بەکارهێنانی تیپەکان لە تەسەووفدا و لەم پێگەیەوە ئاماژە بۆ شیعرەکانی فەرهاد شاکەلی دەکەم. پێویستیشە بزانین، کە شاکەلی لەژێر کاریگەرێتیی تەسەووفدا تیپەکان بە کار دەهێنێت.

فەرهاد شاکەلی لە چەند شیعرێکدا تیپی (د، ع، ن، م، ڕ)ی بە کار هێناوە. واتای ئەم تیپانە، بەو جۆرەی شاعیر مامەڵەی لەگەڵدا کردوون، زیاتر پەیوەندیی بە مەبەست و ناوەڕۆکی شیعرەکەوە هەیە. دەتوانین بە وشەکەوە بیبەستینەوە، کە تیادا دانراوە. لە هەموو وشەکانیشدا ئەم تیپانە یەک تیپن و ناکەونە ناوەڕاست یان پاش تیپەکانی دیکەی ناو وشەکانەوە. شاعیر لە دوو شوێندا تیپی (د: دال)ی بە کار هێناوە. لە شیعری (هێندەی

شنەبایەک حەزم لە سەمای هەورە)دا دەڵێت:
هەموو چەمکەکان دەبنە تەلیسم، گەماڕۆی بەندەری دڵم دەدەن،
ئەم جارەیان زوو هاتووم یا درەنگ؟ ئەم گرەوە دەدۆڕێنم
یا دەچمە سەر دار و دەبمە نیشانەیەکی زێڕین بە بەرۆکی
عاشقانی زمانی دڵەوە؟ بە لقی (دال)ێکدا سەرتاسەری
وەرزی دووەم هەڵمدەواسێ، تا چی نوختەی بەفر و باران و بایە
بەسەرما ببارێن. دەمکاتە نوختەیەک، دەرگای (نوون)ی نەزانینم
لەسەر دادەخات و نامدوێنێ. دەزانێ ئەم تاسەیە گرێکە
بەر بۆتە داروپەردووی تەمەنم.
هەروەها لە شیعری (ئەستێرە پێم دەڵێن)دا جارێکی دیکە تیپی (دال) بە کار دەهێنێتەوە:
کێیە بە یادت شەو و ڕۆژی چرۆ نەکات،
ساڵی نەبێتە سەد گوڵوەرز و دەر و دیواری زیندانیشی
سەراپەردەی سورمەڕێژ! چ دەوەنێ بە (دال)ی دڵداریت
نابێتە دار و نابێتە دارستان!
لە شیعری یەکەمدا شاعیر دەڵێت: "بە لقی (دال)ێکدا سەرتاسەری وەرزی دووەم هەڵمدەواسێ"، واتای ئەم تیپە بە دێڕی پێشووترەوە بەستراوە، "دەچمە سەر دار و دەبمە نیشانەیەکی زێڕین". لێرەدا (دال) سەرەتای وشەی (دار)ە. شاعیر دەیەوێت بچێتە سەر دار، گیانی خۆی بکات بە قوربانی خۆشەویستەکەی. لە زمانی کوردیدا وشەی "چوونەسەردار" بۆ (قەنارە یان لەسێدارەدان) بە کار دێت. لەم شیعرەدا (نوختە) و تیپی (نوون)یش، وەکو پێشتریش باسم کرد، بەرانبەر (نور) دادەنرێت، بەڵام لەم شیعرەدا سەرەتای وشەی (نەزانین)ـە. لە شیعری دووەمدا، شاعیر واتایەکی تەواوی بە تیپی (دال) داوە و بە دڵدارییەوە بەستوویەتیەوە و هەمان کات خەسڵەتەکانی، وەکو ئاگر و ئاگرتێبەردان و گڕ و سووتانی هەیە، بەڵام وا دەردەکەوێت شاعیر ئەو سووتان و ئاگرتێبەردانە بە ژیانەوە دابنێت، بۆیە دەڵێت (چ دەوەنێ بە (دال)ی دڵداریت نابێتە دار و نابێتە دارستان!).
تیپی (ع: عەین) لە شیعری (بڵاچە)دا بەم جۆرە بە کار هاتووە:
بڵاچەیەک درز دەخاتە تاریەکەشەوی تەمەنم

بڵێسەی (عەین)ی عەشقە
کە دارستانی ئەلفوبێ
بە ورێنەی خۆڵەمێش دەناسێنێ.
تیپی (عەین) بەرانبەر سیفەتی (علم) و هەروەها (عین) لە زمانی عەرەبیدا دادەنرێت، بەڵام شاکەلی ئەم تیپەی بۆ (عەشق) داناوە. دتوانین بڵێین (بڵێسەی چاو عەشقە)، چونکە (عەین) واتای (العین) چاویش دەبەخشێت.
لە شیعری (دارستانی تاسە بە سروەی یادی یار دەشنێتەوە)دا دەڵێت:
خۆم دایە دەست شنەی بەرزەفڕانەی خۆڕزگارکردنەوە؛
نە ڕزگاریم کەوتە دەست و نە باڵندەی (خۆ) گەیشتەوە
هێلانەی خاپووری (م).
تیپی (م: میم) بەرانبەر سیفەتی (الملک) دادەنرێت، بەڵام شاعیر پەیڕەویی ئەم بۆچوونەی نەکردووە و (م) بە واتای (من) دێت. هاوکات دەتوانین بۆ (موڵک)یشی دابنێین.
لە شیعری (زرنگەی گوڵدانێکە درزبردوو، وەڕسە لە تەنیایی)دا دەڵێت:
نامبینی لەم زیندانەدا چۆن نەمامی ڕۆحم لە سێبەری شێداری
تەنیاییدا، وردورد، دەژاکێت. ڕۆحم، هەتا بینا بوو، بۆ حەرفێکی
خۆرەتاو داستانی تاریکی و ڕووناکیی پەڕە پەڕە دەخوێندەوە.
لێرەوە، لەم زیندانەوە، ڕۆح بۆ ڕزگاری کە دەگەڕێ؛ (ڕێ)یەک، هەر تەنیا یەک ڕێ دەناسێ؛
نە (ڕێ)یە و نە (ڕ)ی ڕۆحە و نە (ڕ)ی ڕزگاری.
ئێستا ئەگەر نەیەی بە هاوارمەوە، دەزانم، دەزانیت تازە ئیتر،
لە شیعرێکی بێدەنگدا نەبێ نامبینیتەوە.
تیپی (ر: راء) لە زمانی عەرەبیدا و لە (علم الحروف)دا بەرانبەر بە (رب) دادەنرێت، بەڵام (ڕ: ڕێ)، ئەم دەنگە و تیپە لە زمانی کوردیدا زۆرتر بە کار دێت. شاعیر بۆ مەبەستێکی جیاواز دایناوە و واتایەکی دیکەی پێ بەخشیوە. (ڕێ) یەکەم تیپی وشەکانی (ڕێگا و ڕۆح و ڕزگاری)یە. ئەم سێ وشەیەش لە جیهانی تەسەووفدا و لەم شیعرەی شاکەلیدا پەیوەندییەکی زەروورییان بە یەکدییەوە هەیە. ڕێ یان ڕێگای گەشتە ڕۆحانییەکەی شاعیرە بەرەو ڕزگاری، یان گەیشتن بەو (مەقام)ـەی بە دڵدارەکەی دەگەیەنێت.
پاش دەربڕینی ئەم سەرنجانەم لەسەر چەند هۆنراوەیەکی فەرهاد شاکەلی و بەستنەوەی

ناوەڕۆکیان بە تەسەووفەوە حەز دەکەم ئەو خاڵەش باس بکەم، کە سەرنجەکانی من تەنیا سەرنج و دواسەرنجیش نین. هەمان کات لەوانەیە ئەم لێکۆڵینەوەیە دڵۆپێک ئاو بێت لە دەریای بیرکردنەوە و ئەزموونی شاعیرانەی ئەم شاعیر و ڕۆشنبیرەدا. هیوادارم لە داهاتوودا بتوانین زۆرتر لەسەر ناوەڕۆکی فەلسەفیی هۆنراوەی کوردی بنووسین، کە بەداخەوە ئاوڕێکی جیدیی لێ نەدراوەتەوە. دواجار حەز دەکەم ئاماژە بەو خاڵەش بدەم، کە توێژینەوەکەم تەنیا لەسەر ناوەڕۆکی چەند هۆنراوەیەکی ئەم شاعیرە بوو نەک شێوازی هۆنراوەکانی. دڵنیاشم بەرهەمەکانی بەگشتی و ناوەڕۆکی فەلسەفیی هۆنراوەکانی بە تایبەتی زەخیرەی ئەدەب و کەلەپووری گەلەکەمان دەوڵەمەندتر دەکا.

پەراوێزەکان:

(١٧) هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل. ٨٨

(١٨) هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل. ٨٧

(١٩) هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل. ١١٣

(٢٠) هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل. ١٥٥

(٢١) جەلال ئەلدین دیوانی زانای موسوڵمانی سەر بە فێرگەی ئیشراق، کە لەساڵی ١٥٠٢ لە شیراز مردووە پەرتووکێکی بە ناوی (شواكل الحور في شرح هيكل النور) لەسەر سوهرەوەردی نووسیوە.

22. Suhrawardi, The Philosophy of illumination, p. 135

(٢٣) بڕوانە: محي الدين ابن العربي، الفتوحات المكية، الجزء الرابع، دار صـــدر، بيروت، ص. ٤٢١-٤٧٠ هەروەها بڕوانە:

William C. Chittick: The Sufi path of knowledge: Ibn al-Arabis metaphysics of imagination, Albany, Stark universtyof New York Press, 1989, p. 128

(٢٤) محي الدين ابن عربي: شجرة الكون، المركز العربي للكتاب، بيروت، ١٩٨٤، ص. ٤٢

بۆ ئەم ئایەتە بڕوانە: القران، ٢: ١١٧

(٢٥) فەزلوڵلا ئەشتەرئابادی لە ساڵی ١٣٤٠ لە ئەشتەرئاباد لە ئێران هاتۆتە دنیاوە. یەکێکە لەو سۆفییانەی بانگەشەی گەیشتنی بە دواقۆناخ (فناء في الله) لە تەسەووفدا کردووە. لەبەر ئەمە مەلاکان تاوانی (زەندیق)یان خستۆتە پاڵ و بە فەرمانی تەیموور لەنگ لە ساڵی ١٣٩٤دا لە تەمەنی ٥٤ ساڵیدا کوژراوە.